

**СІТКАР В.,**

кандидат психологічних наук,  
доцент кафедри практичної  
психології, вчений секретар  
Інституту педагогіки і психології,  
Тернопільський національний  
педагогічний університет імені  
Володимира Гнатюка,  
м. Тернопіль

## СОЦІАЛЬНЕ БУТТЯ ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ: СУБКУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ

*Родина – це первинний колектив, в якому дитина одержує перші враження про життя, відкриває для себе світ, знаходить в ньому своє місце. Крім родини на формування та розвиток дітей мають вплив неформальні групи однолітків, які об'єднуються в дитячу субкультуру, яка відрізняється від загальної, домінуючої в суспільстві культури, хоча і пов'язана з нею. У кожному віковому періоді субкультура відрізняється своєю мовою, змістом, своєрідністю сприймання явищ навколишньої дійсності, мислення і поведінки, що суттєво впливає на дії і вчинки дитини в соціумі.*

**Ключові слова:** діти, молодь, розвиток, суспільство, культура, субкультура

*Родина – це первинний колектив, в якому дитина одержує перші враження про життя, відкриває для себе світ, знаходить в ньому своє місце. Крім родини на формування та розвиток дітей мають вплив неформальні групи однолітків, які об'єднуються в дитячу субкультуру, яка відрізняється від загальної, домінуючої в суспільстві культури, хоча і пов'язана з нею. У кожному віковому періоді субкультура відрізняється своєю мовою, змістом, своєрідністю сприймання явищ навколишньої дійсності, мислення і поведінки, що суттєво впливає на дії і вчинки дитини в соціумі.*

**Ключові слова:** діти, молодь, розвиток, суспільство, культура, субкультура

*Family is a primary group, where a child receives his or her first impressions about life, opens world, finds his or her place. Except family informal groups have influence on forming and developing children, which are united in children's subculture, which differs from general*

*dominating in society culture, though joined with it. In Every age period subculture differs with its language, sense, peculiarity of phenomenon of surrounding perception, thought, behaviour, which deliberately influences actions of a child in a society.*

**Key words:** *children, youth, development, society, culture, subculture*

**Постановка проблеми.** Нові соціальні реалії вимагають нових підходів у вивченні становлення особистості, бо змінилися всі суб'єкти навчання і виховання. Важливою, наприклад, є проблема з'ясування тенденцій змін у психології вікового розвитку підлітків та старшокласників, потребує також з'ясування психологічна природа феномену „дитинства” тощо [6, 4-5].

Г. Челпанов, у свій час, надавав важливого значення вивченню психології в школі. Він підкреслював, що вона потрібна всім і юристам, і лікарям, і вченим. Психологія потрібна як предмет загальної освіти. «Якщо ми вважаємо за потрібне, щоб молоді люди знали природу рослин, каміння, тоді чому ж у такій мірі не потрібні для них знання внутрішнього світу. Чому наукове знання того, що таке пам'ять, увага, уява, афекти, не такі цінні, як є цінним знання зовнішніх явищ? – писав учений [9]. Таким чином середня школа не може обійтись без психології. Потрібна наукова психологія, а не знайомство з окремими психологічними питаннями в курсі біології, історії, літератури тощо.

Батьківська, родинна етнопедагогіка, або народна виховна практика вчить сприймати світ з позиції добра і справедливості. За народною оцінкою моральний той, хто доброчесний, правдивий, справедливий, працюючий. Сюди належать і такі поняття, як людська гідність, честь, людяність, милосердя. Усі ці якості знаходять конкретизацію в народному моральному кодексі – в прислів'ях, приказках, афоризмах. Без праці моральне виховання немислиме, то ж з першого року дітей привчають слухати дорослих, завжди виконувати вимоги батьків. У багатодітних сім'ях

5-6 річні уже звикли піклуватися про молодших братів та сестер.

Серед важливих і невідкладних завдань батьків, педагогів громадськості є відродження багатих і специфічних традицій родинно-побутової культури. В її основі є глибока і всеперемагаюча любов до дітей, шанобливе ставлення до людей старшого віку, прив'язаність до отчого дому, специфічне оформлення інтер'єру свого житла, благоустрій садиби, бережливе ставлення до природи.

У центрі етнопедагогіки – «мала» людина у всій розмаїтості думок, прагнень, почуттів, сподівань, мрій. Про дітей говорять з ласкою, з теплотою: називають не інакше як дітоньки-зіроньки, що світять у темну ніченьку, дівочка-квіточка... Кожного треба леліяти, плекати, берегти, нянчити, бавити, пестити, ростити, голубити. Ці слова-синоніми не тільки самі по собі гарні, теплі, ніжні, в них прихована глибока педагогічна суть на відміну законсервованому, засушеному, бездітному «вихованню» в казеній науковій педагогіці. То ж подружимося з народною педологією, її засобами будемо виховувати нинішнє покоління.

Дитинство – це період посиленого розвитку, парадоксів і суперечностей, без яких не можливо уявити процес формування особистості. За Д. Ельконіним, парадокси дитячої психології – це загадки розвитку, які вченим ще належить розв'язати. Етапи дитинства – продукт історії, який неможна вивчати без урахування особливостей становлення суспільства. Його тривалість прямо залежить від рівнів матеріальної і духовної культури. Сучасне дитинство відзначається різноплановістю його членів та відповідними їм можливостями [1].

На думку Ю. Приходько, «ціннісне ставлення до дитини, яке закріпилось у культурі народу, в значній мірі визначає методи виховання і форми спілкування дорослих з нею, що, безумовно, в цілому впливає на її психічний склад» [4, 5].

Прилучаючись до традицій і звичаїв народу, молодь вбирає в себе їхній філософський, психологічний, моральний та естетичний зміст. Потрібно так впливати на дітей та молодь, щоб вони як зіниці ока оберігали та збагачували моральний, емоційно-естетичний потенціал традицій.

Психолог М. Варій стверджує, що кожна нація має свою неповторну сукупність культурних взірців, які вирізняють її в соціальному просторі й часі. Її ще називають суб'єктивною (тобто такою, яка належить лише певному суб'єкту – соціальній групі, етнічній спільноті, нації, суспільству тощо) культурою. Під суб'єктивною культурою (субкультурою) американський психолог Г. Тріандіс розуміє характерні для кожної нації (етносу) способи, за допомогою яких її члени пізнають створену людьми частину оточення, а саме те, як вони категоризують соціальні об'єкти, які зв'язки між категоріями виділяють та, які норми, ролі й цінності визнають своїми [8, 174]. У такому розумінні субкультура охоплює всі уявлення, ідеї, вірування, норми тощо, які служать об'єднуючими чинниками для тієї чи іншої нації, а також безпосередньо впливають на поведінку й діяльність її членів [2, 131].

Під національною субкультурою слід розуміти всю сукупність культурних елементів і комплексів, які пов'язані із загальною домінуючою культурою та відображають увесь спектр культурних особливостей нації. Базовий її зміст складають звички, обряди традицій, норми, мова, цінності, зразки мислення, поведінки, діяльності й взаємовідносин (взаємодії і спілкування). Саме на цьому підґрунті утворюються національні культурні комплекси взаємодії, вза-

єморозуміння, взаємовпливу та інші [2, 131-132].

Справжнє національне виховання передає юному поколінню усе багатство психічного коду народу (національний характер, спосіб мислення, світовідчуття і світосприймання, свідомість і самосвідомість), формує національний тип особистості. За даними медицини, педагогіки, психології, найсприятливіший для виховання вік дитини до п'яти років. Не випадково кажуть: «Від п'ятирічної дитини до дорослої людини один крок, а від новонародженої до п'ятирічної – величезна відстань» [7].

**Аналіз останніх досліджень та публікацій.** Особистість та самосвідомість людини формуються та розвиваються в процесі соціалізації. Крім таких інститутів соціалізації, як сім'я, школа, клас, виділяють ще один важливий інститут – неформальні групи однолітків, які об'єднуються в дитячу субкультуру.

Складність визначення терміну «субкультура» з того часу, як його в 30-ті роки ХХ століття ввів американський соціолог Т. Роззак, полягає у багатоманітності і досі недостатній визначеності поняття культури. З великого загалу літератури виділимо визначення американського дослідника Н. Смелзера, який обґрунтовує поняття субкультури як означення будь-якої системи норм і цінностей, яка виділяє групу з великого співтовариства [6].

Проте виділення попереднім автором лише цінностей і норм є недостатнім, бо субкультура включає також, на нашу думку, специфічні соціальні і духовні потреби, продукти творчості, способи залучення до духовних цінностей, особливості їх освоєння, стиль та спосіб життя.

Субкультура – одне з базових понять культурології; система цінностей, установок, способів поведінки і життєвих стилів певної соціальної групи, яка відрізняється від пануючої, загальної, домінуючої в суспільстві культури, хоча і пов'язана з нею [6].

Зростаюча соціальна диференціація, формування нових елементів соціальної структури суспільства, зростання різноманіття проявів соціального та культурного життя стає каталізатором виникнення все новіших субкультурних угруповань.

К. Соколов виділяє такі види носіїв субкультур: 1. статево-вікові спільноти (дитяча субкультура, молодіжна, чоловіча, жіноча тощо); 2. соціально-професійні спільноти (субкультура робітників, інтелігенції, еліти, злочинні субкультури та ін.); 3. Релігійні спільноти.

Безумовно, коло субкультур є значно багатшим і включає диференціацію за дозвілєвими заняттями, національно-діалектичними своєрідностями, за стилем поведінки і способом життя.

Згідно з концепцією соціокультурної стратифікації, яка тлумачить субкультуру передусім як явище соціально-психологічне і мистецьке, яку запропонував М. Соколов, субкультура – це не що інше, як картина світу, що є спільною для певної великої групи людей. Саме відмінності в картинах світу породжують різноманітні субкультури суспільства. Все розмаїття субкультур у суспільстві інтегрує в єдину культурну систему „ядро культури”. Йдеться про загальнонаціональну картину світу, в якій відображено цілісність національної культури [5,119].

В 1978 р. Л. Віртанен - відома фінська фольклористка – публікує книгу «Дитячий фольклор», де розглядає дитяче співтовариство як самостійну «мінікультуру», яка живе за своєрідними, незрозумілими дорослому законами. Прилучаючись до традиційної культури дітей, дитина приймає вікові норми поведінки в групі однолітків, засвоює ефективні техніки вирішення важких ситуацій, досліджує межі дозволеного (що добре видно в традиційних дитячих пустощах), вирішує свої емоційні проблеми, навчається впливати на інших, розважається, пізнає світ, себе та людей (Осоріна, 1985).

І доки вона тільки пробує самостійно крокувати по дорозі життя, опорою їй служить соціальний досвід, який вже накопичено для неї багатьма поколіннями дітей, які так же, як і вона, пізнавали важку науку спілкування з людьми [3].

Дитяча субкультура представляє собою сукупність різноманітних форм активності дитячої групи. Найбільш дослідженими формами традиційної поведінки є лічилки, жеребкування, ігри за правилами, дразнілки тощо. Проте є і приховані дитячі традиції, які з точки зору педагогічної свідомості дорослих, завжди оцінювалися негативно. Сюди відносяться дитячий гумор, анекдоти, еротичний дитячий фольклор, гадання, дитяча магія, страшні історії, традиційні пустощі та випробовування хоробрості. В працях Л. Віртанен, М. Осоріної зазначається, що окремі сторони дитячої субкультури мають важливе функціональне значення в емоційному, інтелектуальному, соціальному розвитку дитини [3].

**Проблеми, котрим присвячується означена стаття.** Дослідження традиційних форм життя світу дітей і його субкультури, які розгортаються в реальному фізичному просторі, є важливим, бо це дозволяє зрозуміти психологічні закономірності і знайти їм пояснення, тобто відповісти на питання, чому відбуваються ті чи інші події дитячого життя, який психологічний зміст та функції дитячої субкультури, як впливає соціогенез сім'ї та дитячого співтовариства на особистісне формування дитини, чи є соціогенез „ключем до вищої поведінки” (Л.С. Виготський) людини, який відкриває нові горизонти психологічного дослідження онтогенезу тощо [1].

Субкультура формується під впливом таких факторів як соціальний клас, етнічне походження, релігія та місце проживання. Цінності субкультури впливають на формування особистості членів групи. Деякі з найбільш цікавих досліджень субкультур присвячені мові [6]. Наприклад, Уїльям

Лабов (1970) намагався довести, що вживання нестандартної англійської мови дітьми з негритянських сімей не вказує на їх «мовну неповноцінність». У.Лабов вважає, що діти негрів можуть спілкуватись як білі, проте вони вживають дещо іншу систему граматичних правил; за багато років ці правила вкоренились в субкультурі негрів. У.Лабов довів, що у відповідних ситуаціях і чорні, і білі діти говорять одне і те ж, хоча використовують різні слова. Проте, використання нестандартної англійської мови неминуче викликає проблему – неодобрувальну реакцію більшості на так звані порушення загальноприйнятих правил. Учителі часто вважають використання негритянського діалекту порушенням правил англійської мови. Тому діти негрів незаслужено піддаються критиці та покаранням. Термін «субкультура» не означає, що та чи інша група виступає проти культури, яка панує в суспільстві. Проте в багатьох випадках більшість в суспільстві ставиться до субкультури з неодобренням або недовірою. Ця проблема може виникнути навіть по відношенню до субкультур лікарів або військових, які поважають в суспільстві. Але іноді група активно намагається виробити норми або цінності, які суперечать основним аспектам панівної культури. На основі таких норм і цінностей формується контркультура

Аналіз малюнків школярів, в останні роки, показує, що в них все більш чіткіше виявляється «затмарення» дитячої картини світу, все частіше появляється символіка небезпеки та смерті, «хаосу та розрухи». Дитяча субкультура під впливом засобів масової інформації відчуває серйозні зміни: діти перестають гратись, дитячий фольклор деградує, дитячі співтовариства все частіше формуються для антигуманних цілей.

Як наголошував В. Давидов, для психології „потрібно визначити суспільні задачі, які виникають об’єктивно, що мають вплив на загальний психічний

розвиток дітей, а це в свою чергу передбачає вивчення *соціально-психологічних особливостей сучасної системи „дитина-суспільство“*, розробку проблем історії дитинства” [1].

**Ціль статті.** На початку третього тисячоліття все більш очевидніше, що формування гуманних стосунків дитини, стає сьогодні основною ціллю виховання в «сім’ї», «школі», «дитячій групі». Досягнення цієї цілі є неможливим без розгадування «таємниці дитинства», розуміння та збереження дитячої субкультури. Якщо ми прийдемо до того, щоб краще зрозуміти цю різноманітність, можливо, горизонти психології (соціальної, вікової, педагогічної тощо) розширяться

Кризові явища в сучасному суспільстві все більше схиляють фахівців до того, щоб шукати їх причину у відстороненні людини, її ставленні, природних можливостях, процесі залучення її до цінностей культури. Перш ніж сформувати людину культури, необхідно створювати, підтримувати та розвивати саме культурне середовище. Освіта, яка існує в суспільстві, виконує тільки посередницькі функції між створеною ззовні культурою та дитиною.

Дитяча культура – це особливе духовне утворення, де локалізується власне уявлення про реальність нашого життя з його радощами і невдачами. Зрозуміти їх можливо за умови входження в неї і тривалого там перебування, а не навпаки.

Спробуємо узагальнити деякі особливості дитячої субкультури. **Дитяча субкультура** в широкому розумінні це те, що створено людським суспільством для дітей, у більш вузькому – змістовий простір цінностей, установок, способів діяльності та форм спілкування, які здійснюються в дитячих співтовариствах у тій чи іншій конкретно-історичній соціальній ситуації розвитку. Поняття „дитяча субкультура” передбачає, що для кожного віку характерною є своя культура, яка детермінована тим, що може засвоїти

дитина на цей період і що може стати соціальним змістом її розвитку як особистості. У кожному віковому періоді вона відрізняється своєю мовою, змістом, своєрідністю сприймання явищ дійсності, мислення і поведінки, що суттєво впливає на дії і вчинки дитини в соціумі [3,108].

Соціолог Д.Алісов [6], вивчаючи міську культуру (субкультуру) виділяє наступні параметри. Він вважає, що міська культура «складається з таких

В цих умовах діти намагаються одержати відповіді на питання про буття дорослих, а також власні думки та заняття. Про такі особливості дитячого життя на селі можна достатньо спостерігати в народній творчості. Так ми читаємо в казці: настала зима, стали обидві доньки ходити на вечорниці. Дідова донька на вечорницях сидить з підстаркуватими жінками, увесь вечір пряде, розумні промови слухає... Або потіхи, наприклад:

|                                                                                              |                                                                                                                    |
|----------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Ладки-ладки-ладки,<br>Печемо оладки.<br>Це для тата, для матусі,<br>Це для діда, для бабусі, | Для маленької Катрусі (загинають пальчики на руці)<br>Ладоньки - ой -ладки<br>Будуть в нас оладки.<br>Ням-ням-ням. |
|----------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|

елементів культури міста, як: норми та цінності даної міської общини, соціальної психології міського співтовариства, способу життя і менталітету жителів міста, соціальної комунікації та соціального проектування тощо». В свою чергу, «основними складовими культури міста є субкультури вищого порядку: міська культура (власне міська культура), традиційна культура (власне сільська культура) та гібридна (квазіурбаністична, або квазіміська)». В процесі дослідження Д.Алісов прийшов до висновку, що сучасна міська культура «має складну поліаморфну структуру, яка складається з багатьох взаємодіючих субкультур, та має в основі свого розвитку тенденції до диференціації та ускладнення внутрішньої структури» [6].

В сільській общині, де будь-яка праця відбувається на очах у дітей та за їх участі, вони є безпосередніми виконавцями. Бесіди, які проведені нами з сільськими дітьми 8-10 років, показали, що вони досить розсудливі, вміють придивлятися, прикинути, розрахувати, оцінити ту чи іншу ситуацію трудового або побутового життя людей.

Якщо сім'я і взагалі дорослий, спираючись на „зону найближчого розвитку дитини” (Л. Виготський), готує її до засвоєння соціальних норм, цінностей і стереотипів певної культури (наприклад, соціально-економічних орієнтацій, релігійної належності та ін.), тоді дитяче співтовариство, дитяча субкультура й особливо референтна група обумовлюють зону варіативного розвитку, задаючи одночасно існування і „переключку” різних культур, інших логік, забезпечуючи готовність дитини до вирішення задач у непередбачуваних ситуаціях. На відміну від зони найближчого розвитку (ЗБР), яка визначається в контексті співробітництва дитини з дорослим у процесі навчання, зона варіативного розвитку (ЗВР) задається групою однолітків у процесі ігрової взаємодії і спілкуванні при цьому знаковим стає не тільки слово, але і дія, рух, жести, зображення [1].

Це означає, що зміст ЗВР для дитячої субкультури полягає в установленні зв'язку з всезагальністю культури через власну словотворчість, фольклор, міфологію, традиційну гру. Варіатив-

ність, несхожість, самотність змісту дитячої субкультури забезпечують, з одного боку, орієнтацію на втрачені, забуті форми людської культури, а з іншого – прогнозування нових шляхів її розвитку [1,10].

**Висновки.** Соціальну роль культури неможливо переоцінити, оскільки вона визначає сам зміст будь якого соціального явища, процеси життєдіяльності всього суспільства, соціальних груп та особистостей. Саме культура організує людське життя, формує почуття єдності, ідентичності членів суспільства або групи, які належать до одного, даного суспільства.

Вона, за висловом американського соціолога Нейла Смерзера, в житті людей здійснює в значній мірі ту ж роль, функцію, яку в житті тварин виконує генетично запрограмована поведінка. Досить важливою є роль культури в забезпеченні цілісності, стабільності та пророкуванні соціального життя. Проте, чим більш розвиненою та розповсюдженою є культура, тим, за інших рівних умов, більшою є її роль в житті суспільства [6].

Соціальна роль культури проявляється в трьох основних аспектах. **По-перше**, культура є основним і вирішальним фактором перетворення індивіда в особистість, його підготовки до життя в суспільстві, його соціалізації. Ця роль визначається тим, що культура є ніби своєрідним резервуаром накопичення акумуляції і передачі соціального досвіду. **По-друге**, забезпечуючи єдність цінностей, норм, значень, ідеалів та вірувань усіх членів суспільства, відповідна культура є його важливою інтегруючою силою, що визначає стабільність, стійкість усієї суспільної системи. Наявність в системі культури того чи іншого суспільства своєрідних субкультур, як правило, не порушує єдність та вказану функцію культури, якщо в них відображається діалектика загального та особливого при провідній ролі першого, єдність різноманіття. Проте, як показує досвід, таке різноманіття може

служити посиленню суспільної інтеграції. Якщо ж субкультура у формі контркультури, тоді її роль стає дисфункціональною, дезінтеграційною. **І, по-третє**, культура – важлива основа та фактор організації, регулювання та модернізації суспільного життя. Ця функція культури пов'язана, перш за все, з тим, що її основну частину складають соціальні цінності людей, зміст і стиль їх життя, орієнтири в її розвитку [6].

Особливо досить наочно соціальна культура проявляється в перехідні епохи розвитку суспільства. Справа у тому, що культура настільки широко, повсюди і глибоко є втіленою в тканину суспільних стосунків, що коли суспільство переживає періоди нормального, відносно і порівняно плавного розвитку, її роль особливо не виділяється, ніби є не помітною. Проте, іноді суспільство потрапляє в кризову ситуацію, яка часто пов'язана з його перехідним станом, тоді одразу проявляється надзвичайно важливе значення і нічим незамінна, унікальна роль культури для всього суспільного життя її організації, функціонування та розвитку. Про це красномовно говорить і досвід сучасної України. Кризовий стан її суспільства зумовлений не тільки, а можливо і не тільки кризою промислового та агропромислового виробництва, скільки духовною кризою, коли стара, радянська ціннісно-нормативна система виявилась багато в чому зруйнованою, а нова – поки що не створена, коли є відсутньою загальнонаціональна ідея тощо. Досить глибоко помиляються ті хто, шукаючи вихід із ситуації, яка склалась вбачають його в зосередженні всієї, або майже всієї, уваги та сил на розв'язанні лише економічних та політичних задач при явному недооцінюванні справжнього місця та ролі духовної культури; хто не помічає недопустимості різкого та тривалого скорочення і без того малих асигнувань на розвиток системи виховання та освіти, науки та духовної культури, хто не враховує менталітет

українського суспільства і намагається без урахування вищесказаного майже механічно перенести методи господарювання та шляхи розвитку культури інших країн в нашу державу тощо. Останні декілька років реформування в Україні переконливо показали, що без урахування ролі культурного фактору, без його серйозного росту раціональних результатів на цьому шляху досягти неможливо, а соціальна напруга та конфлікти не можуть бути подоланими.

Варто зауважити, що сучасні соціально-політичні та духовні зміни в Україні, процес переорієнтації ідеологічних орієнтирів, моральних установок та переконань призвели до неправомірних відмов від понять, які існували

раніше та цілих напрямків у науці, які асоціюються з епохою тоталітаризму. Такими незаслужено викресленими з лексики є поняття «колективізм, колективні стосунки, сумісна діяльність» тощо. Проте, як зазначалось Дж. Брунером на Психологічному конгресі (Женева, 1996), на Заході індивідуалістична концепція вичерпала себе, і погляди вчених сьогодні спрямовані до ідеї колективу, колективних дій та сумісної діяльності, за ними – майбутнє.

Саме тому, нехтувати досвідом культури українського родинного виховання не варто, бо це - невичерпна скарбниця навчально-виховних засобів, своєрідний інструментарій, щодо поглядів на мету та завдання виховання дітей.

## ЛІТЕРАТУРА:

1. Абраменкова.В.В. Социальная психология детства в контексте развития отношений ребенка в мире //Вопросы психологии.- 2002, № 1. - С. 3-16.
2. Варій М.Й. Соціальна психіка нації /Наукова монографія. – Львів: В-во „СПОЛОМ”, 2002. – 184 с.
3. Осорина М.В. Секретный мир детей в пространстве мира взрослых. – СПб.: Питер, 1999. – 288 с.: (Серия „Мастера психологи”).
4. Приходько Ю.О. Нариси становлення та розвитку дитячої психології: Навч посіб. для вищих навч. зал. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 1999. – 205 с.
5. Слюсаревський Н. Субкультура як об'єкт дослідження //Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – Науково-теоретичний часопис інституту соціології НАН України. – № 3, 2002. – С.117 – 127.
6. Социология культуры. Учеб. пособие. М.: Издат. корпорация «Логос», 1996. – 280 с.
7. Теоретические и прикладные проблемы детской антропологии: материалы Междунар. научно-практической конференции, 3-4 декабря 2003 года / Под ред. Л.Л. Редько, Е.Н. Шиянова – Ч 1. Ставрополь: Изд-во «Юркид», 2003. – 241 с.
8. Triandis H.C. Culture and social behavior. N.Y. etC.: MC. Graw-Hill, 1994.
9. Г.И. Челпанов и практическая психология современного образования <http://mail.hr-portal.ru/>